

promotoren

prof.dr. H.M. Vroom
prof.dr. W. Stoker

promotie

dinsdag 4 april 2006 om 15.45 uur
in de aula van de Vrije Universiteit Amsterdam
De Boelelaan 1105

Connie Aarsbergen-Ligtvoet (1961) heeft theologie (specialisatie ethiek en godsdienstfilosofie) gestudeerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij is thans docent filosofie en werkgroepdocent wijsgerige vorming aan respectievelijk de Faculteit der Godgeleerdheid en Faculteit der Wijsbegeerte van de VU.

Voor de ANWB heeft zij in 2005 een aantal workshops georganiseerd hoe in de belangenbehartiging omgegaan kan worden met het waardenpluralisme.

Nadere informatie: connie@aaarsbergen.nl
www.aarsbergen.nl
0524 – 58 19 38

Tekening van Nicky Ligtvoet (1987)
Student docent beeldende kunst en vormgeving
Geïnspireerd door de uitspraak van Immanuel Kant (1724-1804):

*'Uit het kromme hout waaruit de mens gemaakt is,
kan niets rechts getimmerd worden'.*

'Het kromme hout' is Isaiah Berlins favoriete beeld om het menselijk bestaan te duiden dat gekenmerkt wordt door waardenconflicten.

Isaiah Berlin

Een waardenpluralistische en humanistische visie
op de mens en de zin van het leven

Nederlandse samenvatting van het academisch proefschrift
van Connie Aarsbergen-Ligtvoet

Nederlandse Samenvatting

Doel en methode van deze studie

In het kader van het VU project 'Waar toe is de mens op aarde?' (2000-2005) heb ik deze dissertatie met als titel '*Isaiah Berlin: a Value Pluralist View and Humanist View of Human Nature and the Meaning of Life*' geschreven. Het is een project waarin mensbeelden van het Humanisme, Boeddhisme, Hindoeïsme, Christendom en de Islam met elkaar vergeleken worden. Mijn onderzoek gaat over het humanistisch mensbeeld, waarbij de filosoof Isaiah Berlin er een liberale en waardenpluralistische variant op nahoudt.

Berlin is opgegroeid in een Joods gezin in Litouwen. Als jongen vlucht hij met zijn ouders naar Engeland als gevolg van het Communistisch geweld. Hij praktiseert het Joodse geloof niet, maar heeft wel sterk Zionistische gevoelens en helpt mee met de stichting van de staat Israël. Tijdens de Koude Oorlog ontpopt Berlin zich, met name door zijn lezingen op BBC-radio, als een belangrijk criticaster van het Sovjetsysteem en wordt daarmee een beschermer van liberale en humanistische waarden.

Isaiah Berlin is zelf geen wijsgerig antropoloog of godsdienstfilosoof maar een ideeënhistoricus die vooral als essayist heeft gewerkt. Hij heeft dus geen systematisch antropologisch werk nagelaten. Elementen van zijn mensbeeld liggen dan ook verspreid en verborgen in de essays die hij geschreven heeft. Als ideeënhistoricus volgt Isaiah Berlin een politiek of filosofisch idee in de geschiedenis. Hij heeft vele ideeën onderzocht, maar er is één idee in het Westerse denken waar hij zich met verve op heeft gericht en dat volgens hem niet klopt. Het is het idee dat alle goede waarden en doelen waar mensen naar streven harmonieus met elkaar te combineren zijn. En wanneer er toch conflicten tussen die waarden zijn, dan zou er slechts één oplossing de juiste zijn. Maar volgens Berlin is dat wereldbeeld veel te harmonieus en gaat uit van maar één waarheid (monisme). Waarden kunnen echter

met elkaar conflicteren, ook al zijn ze elk afzonderlijk goed en nastrevenswaardig. Bovendien wordt de wereld gekenmerkt door pluralisme. Elke cultuur heeft zo haar eigen voorkeuren in waarden, normen en doelen. Dus ten aanzien van de vraag welke waarde in een waardenconflict vóór moet gaan, daarvoor is niet één vaste oplossing te geven. Vanuit Berlins kritiek op deze contradictie in het Westerse denken ontstaat een geheel nieuwe filosofische richting, namelijk het waardenpluralisme. Isaiah Berlin is grondlegger hiervan en zijn humanisme wordt dan ook sterk door die nieuwe filosofie gekleurd.

Een belangrijke rode draad in mijn studie is de vraag in hoeverre het waardenpluralisme verschilt van het (postmodern) relativisme. Ik volg in mijn boek, als een 'detective', de worsteling die Berlin zelf heeft. Als waardenpluralist wil hij de culturele en morele verscheidenheid in de wereld respecteren. Maar als humanist wil hij een aantal morele waarden veiligstellen en de mogelijkheid van interculturele communicatie niet uitsluiten.

1. Berlins waardenpluralisme

Het waardenpluralisme, waarvan Isaiah Berlin de grondlegger is, is een stroming binnen de politieke filosofie en de ethiek. De basisgedachten zijn te vinden in zijn beroemde essaybundel *Four Essays on Liberty* (1958).

Er is een groot verschil tussen 'gewoon' pluralisme en waardenpluralisme. Uitgangspunt binnen het 'gewone' pluralisme is de erkenning dat er in de wereld verschillende culturen zijn die er verschillende waarden en normen op nahouden. Het waardenpluralisme gaat een stap verder. Er is niet alleen verschil in waarden en normen, maar waarden, die elk afzonderlijk binnen of buiten een cultuur als goed worden beschouwd, kunnen met elkaar botsen. Vanwege de morele en culturele verscheidenheid in de wereld (pluralisme) bestaat er ook geen universeel geldende maatstaf, op grond waarvan we met z'n allen eens zijn hoe we waardenconflicten éénduidig kunnen oplossen.

Bovendien houdt elke oplossing een opoffering in. Het realiseren van de ene waarde gaat ten koste van de andere waarde.

Voorbeeld van een waardenconflict is een rechter die moet kiezen tussen barmhartigheid en rechtvaardigheid. Heeft de rechter immers teveel begrip voor de slechte jeugd van de dader, dan doet hij geen recht aan het slachtoffer. Een ander voorbeeld van een waardenconflict is de spanning tussen vrijheid en gelijkheid. Wanneer je gelijkheid in een samenleving wenst te realiseren, dan moet je onder andere de vrijheid inperken van mensen om hun zelfverdiende inkomen naar eigen inzicht uit te geven. Maar gun je mensen alle vrijheid, dan eten de wolven de schapen op.

De belangrijkste kenmerken van een waardenconflict zijn: 1) incompatibiliteit, 2) incommensurabiliteit en 3) het altijd betalen van een prijs.

De oorzaak van *incompatibiliteit* is vaak schaarste van geld, ruimte, tijd of het ontbreken van techniek. (Je kunt maar één ding tegelijkertijd doen.) Dit betekent ook dat wanneer het gebrek aan deze factoren verminderd wordt, waardenconflicten weer opgelost kunnen worden. Maar er zijn ook waardenconflicten waarbij schaarste nauwelijks een rol speelt, zoals het waardenconflict tussen rechtvaardigheid en barmhartigheid.

Berlin verstaat onder '*incommensurabiliteit*' het probleem dat verschillende waardensystemen niet vergelijkbaar zijn. Daarom kunnen we niet van te voren zeggen welke van de conflicterende waarden prioriteit moet krijgen. Er is dus geen universeel geldende hogere maatstaf op grond waarvan we zonder meningsverschil kunnen beslissen. (N.B. Bij Berlin betekent incommensurabiliteit dus niet dat paradigma's zo gesloten zijn dat mensen elkaar niet kunnen begrijpen).

Laatste kenmerk van een waardenconflict is ook dat bij het oplossen ervan altijd een *prijs* betaald moet worden. Eén van de goede waarden moeten we opofferen om de andere waarde(n) te kunnen

realiseren. En in het geval van een compromis kunnen we de waarden die in conflict zijn met elkaar maar gedeeltelijk of halfslachtig realiseren. Omdat het om goede waarden gaat, doet zo'n opoffering pijn. Vandaar de neiging om bij een compromis niet echt tevreden te zijn, terwijl het mooie ervan is dat de pijn wat eerlijker wordt verdeeld.

Ten aanzien van het vermogen van mensen om waardenconflicten op te lossen is Berlin vrij optimistisch. Mensen zijn volgens hem flexibel. Ze kunnen best een aantal spanningen in het leven op een creatieve wijze opvangen, door bijvoorbeeld met ruimte en tijd te spelen of door nieuwe technieken te verzinnen waardoor conflicterende activiteiten toch te combineren zijn. Het is volgens Berlin in het leven beter om compromissen te vinden dan rigoureuze of/of-keuzes te maken, zoals Beethoven die helemaal voor de muziek ging en zijn gezinsleven opgaf. Mensen zijn volgens Berlin ook goed genoeg om met elkaars belangen rekening te houden en zijn derhalve tot compromissen bereid. Berlin heeft een vrij positieve kijk op de mens en daaruit blijkt zijn humanistische inslag. Dit in tegenstelling tot denkers uit een conservatieve of orthodox-christelijke hoek, die ervan uitgaan dat de mens in wezen zondig en agressief is en tot niets goeds in staat. Het gevolg van zo'n pessimistisch mensbeeld is volgens Berlin de rechtvaardiging van een politiestaat. Een liberale en open samenleving wordt dan als onmogelijk beschouwd.

Ten aanzien van het oplossen van waardenconflicten wijst Berlin utilistische of deontologische (Kantiaanse) principes af omdat ze uiteindelijk op monisme (één waarheid of één juist principe) gebaseerd zijn. Berlin hanteert een niet direct tot Aristoteles terug te voeren vorm van deugdenethiek, waarbij het vooral gaat om de praktische wijsheid en de werkelijkheidszin van de beslisser.

Het is belangrijk voor Berlin dat mensen hun keuze in een waardenconflict rechtvaardigen. Maar hoe is dit mogelijk wanneer er geen universeel geldende hogere maatstaven zijn? Rationele afwegingen zijn volgens Berlin nog steeds mogelijk door te verwijzen naar de

maatstaven van de eigen samenleving. In geval van conflicterende maatstaven of principes wordt in de concrete situatie vaak duidelijk welke waarde moet vóór gaan. Ten aanzien van persoonlijke beslissingen kan ook gekeken worden naar consistentie met het eigen levensplan waarin bepaalde waarden in de levensloop belangrijker zijn gebleken dan andere waarden. Een punt van kritiek is dat Berlin een vrij holistische identiteit vooronderstelt, terwijl zijn waardenpluralisme, inclusief de daarin voorkomende conflicterende rollen, tot meer fragmentatie leidt.

2. Zonder hoop op een harmonieuze wereld

Cruciaal voor Berlin is, dat de wereld van waarden die de mens omringt niet harmonieus is. Een belangrijke consequentie daarvan is dat zowel het individuele leven als het maatschappelijk leven niet volmaakt kunnen zijn. Een volmaakt (maatschappelijk) leven is een utopie! We kunnen immers daarin niet alle goede waarden combineren.

De klasseloze heilstaat van de communisten is volgens Berlin een voorbeeld van zo'n utopie. Geloofd werd dat mensen volledig gelijk konden zijn zonder vrijheid te moeten opofferen. Tijdens de Koude Oorlog bestreed Isaiah Berlin (met behulp van politiek-filosofische essays en radiolezingen voor de BBC) deze vorm van utopisme. De beoogde hemel op aarde bleek in de praktijk meer op een hel te lijken. In de voormalige Sovjet-Unie werden dissidenten en Christenen streng vervolgd met als rechtvaardiging dat zij de komst van de heilstaat in de weg zouden staan. In de jaren '80 van de 20ste eeuw zag Berlin in de revolutie in Iran dezelfde denkfout. Ook de Islamitische heilstaat waarin de *shar'ia* strikt wordt toegepast is volgens Berlin een utopie. De heilstaat zal nooit de beloofde vrede brengen, want waarden zullen blijven conflicteren en er zijn altijd mensen die andere waarden in hun leven nastreven, een ander geloof aanhangen of helemaal niet in een laatste oordeel of hiernamaals geloven. Zij zullen zich verzetten tegen het dwingend opleggen van een ideaal dat zij niet delen.

Berlin wijst niet alleen het utopisch denken zelf af, maar ook het idee erachter, namelijk dat de geschiedenis een hoger doel zou hebben in de van richting zo'n perfecte samenleving. Berlin wijst vormen van teleologisch denken af voorzover zij inhouden dat het leven een vóórgegeven hogere zin zou hebben.

Wat is volgens Berlin— rekening houdend met waardenpluralisme— de beste rol van de overheid? De overheid dient in ieder geval geen inhoudelijke visie van het goede leven (zoals een theocratisch of egalitair ideaal) op te leggen aan de burgers. Bij voorkeur dient een overheid alleen maar 'fatsoenlijk' (*decent*) te zijn. Daarmee bedoelt Berlin dat de overheid zich allereerst aan een aantal basiswaarden houdt, zoals niet martelen, niet discrimineren en eerlijke rechtspraak. Ook moet een fatsoenlijke overheid rekening houden met pluralisme. Burgers en groepen moeten zoveel mogelijk vrij gelaten worden om hun eigen doelen na te streven, mits die niet schadelijk zijn voor andere burgers. Het liberalisme is volgens Berlin in de praktijk de meest stabiele politieke vorm gebleken om met het pluralisme om te gaan. Bijvoorbeeld, onder een liberale overheid ben je vrij om op zondag te gaan winkelen of dat juist niet te doen. In een theocratie hebben niet-gelovigen of anders-gelovigen die vrijheid niet en zij zullen zich daartegen verzetten. Verder dient een overheid rekening te houden met waardenconflicten die onherroepelijk in de samenleving plaats vinden. Het beste is om compromissen te zoeken waarbij de pijn eerlijk verdeeld wordt en niet eenzijdig bij één partij of belang gelegd wordt.

Het denken van Berlin is dus sterk anti-teleologisch (in metafysische zin). Het ontbreken van een geloof in een hoger doel in de geschiedenis en daarmee in het privé-leven is volgens Berlin geen reden om het leven zelf als zinloos te beschouwen. Volgens Berlin is de zin van het leven het leven zelf. Zonder geloof in een hoger doel wordt de kwaliteit van het leven er zelfs beter op. Zo'n geloof is vaak de rechtvaardiging van geweld geweest. In de loop der geschiedenis zijn veel

mensen als ketter of als dissident op brandstapels of in concentratiekampen terechtgekomen omdat zij er een ander doel op nahielden.

3. Een nastrever van doelen

Isaiah Berlin definieert de mens primair als een 'nastrever van doelen en waarden'. Om doelen en waarden na te streven heeft een mens keuzevrijheid nodig. Wanneer die keuzevrijheid zodanig beperkt wordt, dat er nauwelijks meer waarden en doelen nagestreefd kunnen worden, dan kan er volgens Berlin niet meer over echt menszijn gesproken worden. De Nazi's probeerden in de concentratiekampen mensen op deze wijze te dehumaniseren. De essentie van het menszijn gaat volgens Berlin verloren wanneer er geen vrijheid meer is doelen en waarden na te streven. Berlin is overigens vrij zuinig met het gebruik van de term 'essentie van de mens'. De reden hiervoor is dat die term vrij gemakkelijk gekoppeld kan worden aan een vóórgegeven inhoudelijk doel en dat beperkt, zoals we reeds zagen, de vrijheid. Ten aanzien van keuzevrijheid gebruikt Berlin de term 'essentie' wel, en dat betekent dat keuzevrijheid een wezenskenmerk voor Berlin is. De mens streeft dus volgens Berlin doelen na. Dit is van te voren gegeven en ligt eigenlijk in de natuur van de mens vast. Het is belangrijk te zien dat dit nog niet iets inhoudelijks zegt over welke doelen een man of vrouw moet nastreven in het leven. Qua inhoud zijn de doelen niet metafysisch, door de natuur of God, vóórgegeven. Ze liggen dus niet van te voren vast en de mens kan dus zelf kiezen. Met Jean-Paul Sartre spreekt Berlin zelfs over het gedoemd zijn tot kiezen. In waardenconflicten moeten we kiezen en zijn we verantwoordelijk voor de gevolgen, ook al hebben we dat liever niet. Berlin beseft tegelijkertijd dat waar de mens uit kan kiezen, toch ook weer sterk afhankelijk is van wat de gemeenschap, waarin hij of zij leeft, te bieden heeft. Sterk bepalend is wat een gemeenschap belangrijk vindt. Allerlei rollen en patronen zijn in die zin vóórgegeven. Het is erg moeilijk om als individu tegen de stroom in iets anders te kiezen of zelfs je gemeenschap

te verlaten. Maar onmogelijk is het volgens Berlin niet. De mens wordt volgens Berlin weliswaar sterk gevormd door de gemeenschap, maar wordt er uiteindelijk niet door bepaald.

Betekent de karakterisering van de mens als 'nastrever van waarden' dat de mens een ontdekker is van waarden die van te voren gegeven zijn of dat de mens zelf schepper van die waarden is? Berlin heeft hier een dilemma. Als humanist wil hij een aantal basiswaarden zoals de mensenrechten veiligstellen. Het is dan beter dat waarden voorgegeven zijn, universeel geldig en onafhankelijk van wat mensen er zelf van vinden of maken. Maar dat is weer in strijd met zijn respect voor culturele en morele verscheidenheid in de wereld. Berlin beschrijft als ideeënhistoricus hoe, na Kant, in de Romantiek het idee is ontstaan van de subjectiviteit van moraal. Het gevolg hiervan is een ontwikkeling naar een wil die alles zelf wil bepalen en zich door niets en niemand wenst te laten beperken. Bij denkers als Fichte, Schopenhauer en Nietzsche zien we zo'n ongestoorde wil verschijnen. In de praktijk wordt zo'n radicale vorm van subjectivisme volgens Berlin afgeremd. Mensen zijn geen atomen maar altijd onderdeel van een gemeenschap waarin hun levensproject en meningen ook erkend moeten worden. (In hoofdstuk 6 vinden we een andere wijze waarop Berlin radicaal subjectivisme beperkt.)

4. De behoefte aan erkenning en de behoefte om tot een gemeenschap te behoren

Isaiah Berlin verwerpt het soort liberalisme waarin individuele vrijheid zó centraal staat dat dit leidt tot vergaand individualisme. De mens is volgens Berlin geen alleenstaand atoom. Mensen hebben ook een diepgewortelde behoefte bij een groep of gemeenschap te behoren en als lid van die groep als zodanig erkend te worden. Ze hebben gemeenschappen en groepen nodig om hun identiteit te kunnen ontwikkelen. Die groepen zijn volgens Berlin primair gebaseerd op nationaliteit, cultuur en/of religiositeit. In een gemeenschappelijke taal kunnen

mensen naar elkaar toe hun gevoelens uiten. Met behulp van de culturele uitingen van hun gemeenschap kunnen zij hun creativiteit tot uitdrukking brengen. Voor de ontwikkeling van hun persoonlijke identiteit moeten mensen dit onderdeel zijn van een hechte groep.

Een belangrijk inzicht van Berlin is de diepe behoefte van de mens aan erkenning als lid van een groep. Wanneer mensen als minderheid in een land wonen en waarin hun gemeenschap niet erkend worden, zullen zij zich daar onherroepelijk tegen verzetten. Dit uit zich vaak in een onafhankelijkheidsstrijd, al dan niet gecombineerd met terroristische aanslagen. Die behoefte aan erkenning gaat zelfs zo ver dat minderheden bereid zijn hun vrijheid of zelfs hun leven op te geven. Berlin maakt onderscheid tussen gezond en ziek nationalisme. Een beetje vaderlandsliefde hoort volgens Berlin bij de mens, maar we moeten ervoor oppassen dat het niet ontaardt in een quasi-religie en in agressie.

Waarom geeft Berlin in zijn mensbeeld ruimte voor de behoefte aan erkenning en de mogelijkheid van een gezond nationalisme? De reden hiervan moet gezocht worden in Berlins eigen Zionistische gevoelens. De reden waarom het Joodse volk een eigen staat nodig heeft, is volgens de niet-religieuze Berlin een gezonde identiteitsvorming. Als lid van een culturele of religieuze minderheid heeft de mens eigenlijk maar twee keuzes. Zich aanpassen aan de meerderheid en daarmee de eigen identiteit opgeven (assimilatie), of zich afzonderen van de meerderheid (segregatie). Maar in beide gevallen kan volgens Berlin de identiteit zich eigenlijk niet goed ontwikkelen. Iemand die de cultuur van een ander moet nabootsen kan niet echt creatief zijn. Een emigrant uit elk ander land in de wereld heeft altijd de keuze om terug te gaan naar het thuisland wanneer de prijs te hoog geacht wordt. Maar de joden hadden tot voor 1948 helemaal geen thuisland; dus is het belangrijk om ten behoeve van een gezonde identiteitsontwikkeling zo'n thuisland te creëren.

Later realiseert Berlin zich dat de Palestijnen ook recht hebben op eigen land en erkenning van hun identiteit. Hij had bij de oprichting van de staat Israël eigenlijk gedacht, dat de Joden en Palestijnen vreedzaam in één land konden leven, en niet verwacht dat er in beide groepen zoveel fanatisme zou zijn. Maar is dat fanatisme niet het gevolg van een verengde identiteitsvorming binnen de eigen groep? En wordt het radicalisme niet veroorzaakt door zich niet aan te passen aan waarden die voor een pluralistische samenleving noodzakelijk zijn, zoals tolerantie en respect voor verschil? Eigenlijk botst Berlins waardenpluralisme met zijn Zionisme. Hij worstelde tot aan het eind van zijn leven zelf ook met dit probleem. Als Zionist had hij bezwaren tegen gedwongen assimilatie (integratie) van minderheden. Aan het eind van zijn leven (1997) gaf Berlin toe dat in een pluralistische samenleving waarin mensen vreedzaam willen samenleven enige assimilatie (maar wel begrensd) nodig is om radicalisme uit te bannen. Dit betekent echter niet dat Berlin het kosmopolitisch alternatief aanhangt waarbij mensen wereldburgers moeten worden om etnische en religieuze conflicten te voorkomen. Het behoren tot een etnische en/of religieuze groep is voor hem wezenlijk voor de identiteit van mensen.

5. In staat andere culturen te begrijpen

In hoofdstuk 5 geef ik allereerst een historisch overzicht hoe Berlin zich epistemologisch (kentheoretisch) ontwikkelt. Berlin laat het logisch positivisme van de jaren '30 van de 20ste eeuw achter zich, maar blijvend is zijn weerstand tegen metafysica en de noodzaak één en ander tenminste empirisch te bewijzen. Berlin laat zich inspireren door Oxford-collega's zoals Ryle, Austin en Wittgenstein. Door dagelijks taalgebruik serieus te nemen en afwijkingen in de taal goed te onderzoeken kan een aantal filosofische problemen 'therapeutisch' opgelost worden. Van grote invloed is ook Kants inzicht dat ons denken en onze waarneming worden bepaald door concepten en categorieën. Die concepten en categorieën zijn volgens Berlin historisch bepaald. Als

ideeënhistoricus beseft Berlin dat er ook concepten (ideeën) en categorieën zijn die de werkelijkheid geen recht doen en in moreel opzicht tot ellende leiden. De onjuistheid ervan moet aan de kaak gesteld worden en dat doet Berlin dan ook in vele van zijn essays.

Berlin gaat uit van grote culturele verscheidenheid in de wereld. Door die culturele verscheidenheid en al die verschillende talen kunnen mensen de wereld op een geheel andere wijze zien en ervaren dan anderen. Ze kunnen elkaar dan niet begrijpen. Berlin erkent dit probleem, maar toch is het volgens hem niet zo dat mensen elkaar helemaal niet kunnen begrijpen. Er is altijd een basis die we met elkaar delen. We delen immers het menszijn met elkaar en een klein aantal concepten en categorieën is derhalve universeel aanwezig. Ook zijn er criteria van wat waar is en niet waar, die algemeen gedeeld zijn. Alle mensen denken bijvoorbeeld in termen van ruimte en tijd. Dus iemand die beweert op twee plaatsen tegelijkertijd geweest te zijn, wordt in vrijwel elke cultuur als een leugenaar ontmaskerd.

Via het denken van Giambattista Vico (Napels, 17e eeuw) geeft Berlin nog een reden aan waarom mensen elkaar kunnen begrijpen. Wat alle mensen namelijk met elkaar gemeen hebben is het nastreven van waarden en doelen. Die waarden en doelen hoeven we niet noodzakelijkerwijs op inhoudelijke gronden met elkaar te delen, maar we kunnen het streven ernaar wel begrijpen. Mensen beschikken over empathische vermogens. Door ons in een andere cultuur in te leven kunnen we elkaar toch begrijpen.

Berlin richtte zich in zijn denken sterk op Amerikaanse en Britse collega's die in het algemeen pragmatischer en optimistischer zijn ten aanzien van de mogelijkheden van de mens. Berlin miste de naoorlogse continentale ontwikkelingen. Hij heeft wel geprobeerd de werken van Heidegger te lezen, maar vond het continentale denken en taalgebruik veel te obscuur en warrig. De naoorlogse continentale filosofie is in het algemeen veel pessimistischer ten aanzien van het menselijk

vermogen elkaar te begrijpen. Er zijn culturele verschillen waarvan de horizon nooit overbrugd kan worden.

6. *Uitgerust met een basismoraal*

Berlin erkent dat er morele verscheidenheid is in de wereld. Waarden en normen worden sterk bepaald door de verschillende culturen waar mensen vandaan komen. Ten aanzien van de ethiek leidt dit tot het probleem van het moreel relativisme. Mensenrechten kunnen dan gezien worden als een typisch westers product. Bij het schenden ervan, zoals het plegen van genocide en martelingen, kunnen daders zich beroepen op de normen en waarden en zelfs de wetgeving van hun land. En dat is dan ook precies gebeurd tijdens de processen van Neurenberg na de Tweede Wereldoorlog. De Nazi's verwezen naar de wetgeving die op dat moment onder Hitler heerste en waaraan ze zich keurig hebben gehouden. Op grond waarvan kunnen schendingen van mensenrechten dan toch veroordeeld worden?

Volgens Berlin kunnen deze daders, ook al beroepen zij zich op de dan geldende regelgeving van hun land, wel degelijk veroordeeld worden. De reden daarvoor is dat alle mensen volgens hem beschikken over een basismoraal. Die basis is vrij smal, maar iedereen weet gewoon dat je niet zomaar mensen mag doden of martelen. De naam die in de loop van het Westerse denken aan die basismoraal is gegeven is 'de natuurwet'. Sommigen geloven dat die natuurwet door God gegeven is, anderen dat deze moraal gewoon met het menszijn gegeven is. Maar op grond van deze universeel gedeelde natuurwet is het dus mogelijk mensen buiten je eigen cultuur te veroordelen en kunnen we internationale tribunalen inrichten. De Nazi's hadden kunnen weten dat de genocide die ze pleegden verkeerd is.

Maar is het geloof in een basismoraal niet in strijd met Berlins waardenpluralisme dat juist van morele verscheidenheid in de wereld uitgaat? Het waardenpluralisme blijkt toch een andere filosofische positie te zijn dan het moreel relativisme. Er is een basismoraal ook al

is die vrij smal. Daarnaast erkennen waardenpluralisten dat mensen ook een brede morele en culturele bagage hebben, die nodig is om een cultuur en samenleving in stand te houden. En dat kan in elke cultuur weer anders zijn. Het is eigenlijk een combinatie van 'the best of both worlds'. Met de basismoraal in de hand kan je mensenrechtenschenders, die zich op hun eigen cultuur en rechtspraak beroepen, toch veroordelen. Tegelijkertijd kan je de culturele en morele verscheidenheid respecteren, zolang die niet tegen de basismoraal indruist. Op deze wijze lost Berlin zijn eigen 'waardenconflict' op.

Berlin vooronderstelt dat mensen een onderscheid kunnen maken tussen moraal die behoort tot de 'natuurwet' en moraal en gewoonten die nodig zijn om een cultuur in stand te houden. Dit uit zich bijvoorbeeld in het protest onder het volk wanneer een vorst onrechtvaardige wetgeving uitvaardigt om bepaalde belangen veilig te stellen. "Lex iniusta non est lex", zei Thomas van Aquino al in zijn reflectie over de natuurwet. Denkers die een meer conventionalistische positie innemen ontkennen de universaliteit van dit vermogen en zien het als een typisch Westerse manier van denken.

Tussen de erg smalle basismoraal en de brede moraal die nodig is om een cultuur in stand te houden is er ook een tussengebied. Er zijn waarden die strikt genomen het product zijn van het Westerse denken maar die intussen zo belangrijk geworden zijn dat we ze niet zouden missen en er eigenlijk universele geldigheid voor zouden willen claimen. Voorbeelden van zulke waarden zijn het respect voor privacy en gelijkheid. Volgens Berlin kunnen relativiteit en subjectiviteit in grote mate voorkomen worden. Deze waarden zijn in de loop der (Westerse) geschiedenis in het denken en de taal van de Westerse mens zodanig uitgekristalliseerd en zo vanzelfsprekend geworden, dat we die waarden als absoluut zien en afwijkingen ervan niet accepteren. De term die Berlin voor het resultaat van dit kristallisatieproces gebruikt is de *philosophia perennis*.

Tot de basiscategorieën in het menselijk denken en taal behoort ook het beeld van wat we onder een normaal mens verstaan. Zo'n mens heeft motieven die we niet noodzakelijkerwijs hoeven te delen, maar wel kunnen begrijpen. De redenen die mensen voor hun daden geven kunnen echter niet oneindig variëren. Wanneer die motieven buiten ons begripsvermogen vallen, is er sprake van (morele) gestoordheid. Conventionalistische denkers ontkennen de gemeenschappelijkheid in het mensbeeld die Berlin vooronderstelt en benadrukken dat ons begripsvermogen bepaald wordt door de gemeenschap waarin je leeft. Daarmee vervalt ook de noodzaak om mensen die buiten onze begripskaders vallen voor gek te verklaren.

Ten aanzien van de morele motivatie is Berlin optimistisch te noemen. Wanneer mensen beseffen dat hun moraal uiteindelijk mensenwerk is en niet eeuwig en voor iedereen vastligt in een hemel, zullen zij toch de 'morele volwassenheid' kunnen opbrengen om zich aan de regels te houden. Berlin schreef deze gedachten op in een tijd dat de Engelsen bekend waren om hun keurige rijen voor de dubbeldekker.

Wanneer morele motivatie zich vertaalt in de bereidheid tot maatschappelijk engagement heeft Berlin als waardenpluralist nog een probleem. De inzet voor een bepaalde waarde kan een nieuw waardenconflict oproepen. Zelfs wanneer je voedsel stuurt naar hongerende kindertjes in de Sahel-zone, dan betekent dat ecologisch gezien op langere termijn een verdergaande verwoestijning door overbevolking. Waarom zou een waardenpluralist zich nog inzetten voor een ideaal? Berlin ziet nauwelijks in dat zijn waardenpluralisme kan leiden tot scepticisme en gebrek aan idealisme.

7. Verblind door 'verkeerde' ideeën

De verklaring die Berlin geeft voor het kwaad in de mens is dat deze verblind wordt door 'verkeerde' ideeën en idealen. Mensen denken het goede na te streven, zoals een klasseloze heilsstaat (Marxisme), of het zielenheil van de gelovigen (de Inquisitie). Het doel heiligt de midde-

len, dus vaak worden de meest verschrikkelijke middelen ingezet om hun ideaal te bereiken. Daarbij is geen offer groot genoeg. Berlin beseft dat ideeën een enorme kracht hebben om mensen te mobiliseren. Hij is daarom een ideeënhistoricus geworden. Door na te gaan hoe een idee is ontstaan en de denkfouten daarin te ontmaskeren, kan volgens hem veel kwaad in de wereld weggenomen worden.

Een belangrijke oorzaak van het kwaad is volgens Berlin ook het idee dat bepaalde groepen mensen eigenlijk niet tot de gemeenschappelijke mensheid (*common human nature*) behoren, maar onmensen zijn. Deze onmensen zijn een bedreiging voor de eigen groep en mogen daarom als onkruid vernietigd worden. Voorbeelden van deze groepen zijn Joden en kapitalisten. Communiceren met ze heeft weinig zin, het zijn eigenlijk geen volwaardige mensen. Wat Hitler, Lenin en Stalin ontkennen is dat mensen een gemeenschappelijke menselijke natuur hebben. Hoezeer we cultureel van elkaar verschillen, we delen volgens Berlin ook altijd het menszijn met elkaar. Hierdoor kunnen we, hoe moeilijk het soms ook kan zijn, altijd proberen met elkaar te communiceren. Berlin is er huiverig voor om bepaalde groepen mensen als onmensen af te schilderen. Hij deed dat destijds zelfs niet met de Nazi's. Het is altijd mogelijk met elkaar in gesprek te gaan en de motieven, ook al zijn de daden afschuwelijk, proberen te begrijpen.

Sinds de Tweede Wereldoorlog is er kritiek op een zienswijze op het kwaad zoals die van Berlin, waarbij de verklaring van het kwaad gezocht wordt in het volgen van verkeerde ideeën. Met de Holocaust is er namelijk een nieuw soort kwaad in de wereld gekomen: 'het radicale kwaad' zoals de filosofe Hannah Arendt het noemt. Het kwaad dat in de concentratiekampen is geschied is zo verschrikkelijk, dat het buiten ons voorstellingsvermogen reikt. Er is kwaad om het kwaad gepleegd en dit kwaad is niet te verklaren door herkenbare menselijke motieven, zoals hebzucht. We kunnen dit kwaad volgens haar echt niet begrijpen door een (empatisch) inlevingsvermogen en door te kijken naar de doelen en waarden die mensen nastreven. Maar volgens

Berlin kunnen we elkaar altijd begrijpen, ook al zijn we het moreel niet met elkaar eens. We kunnen de ideeën erachter opsporen en er iets aan doen! Deze mogelijkheid om iets aan het kwaad te doen wil Berlin niet opgeven, hoezeer hij ook erkent dat de 20ste eeuw toch wel de afschuwelijkste en bloedigste van de geschiedenis is geweest.

Wat Berlin verzuimt te verklaren is waarom sommige mensen ertoe komen andere mensen als onmenselijke af te schilderen en het gedeelde menszijn te ontkennen. Ze gebruiken daarbij heel bewust propagandamiddelen om de publieke opinie om te vormen. Vanuit bijvoorbeeld het christelijk perspectief wordt geloofd dat het kwaad in de mens toch dieper gaat dan alleen maar slachtoffer zijn van een verkeerd idee van wat het goede is. Maar van termen als 'geneigd tot alle kwaad' en 'erfzonde' wil de humanist Berlin niets weten. De reden hiervoor is dat hij te scherp de keerzijde ziet van een te negatief mensbeeld. Wanneer mensen tot geen goeds in staat zijn, dan is het enige alternatief een totalitaire politiestaat. Een liberale open samenleving wordt dan onmogelijk.

8. Samenvatting en conclusie

Mijn proefschrift besluit ik met een samenvatting van Berlins antropologie en zoektocht om zowel recht te doen aan universaliteit als particulariteit in de moraal. In deze Nederlandse samenvatting heb ik deze perspectieven gecombineerd. Verder geef ik in het slothoofdstuk aan in welk opzicht Berlin een nastrever en een uitdager van het humanisme is. Typisch humanistisch is zijn vertrouwen in de mogelijkheden van de mens. Vanuit zijn waardenpluralisme bekritiseert Berlin echter alle vormen van humanisme, die vanuit een te harmonieus mens- en wereldbeeld grootse idealen voor de samenleving hebben en daarmee geen recht doen aan de morele en culturele verscheidenheid in de wereld.